
Josip
JURČEVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

VUKOVAR '91
– MEĐUNARODNO
PRAVO I EUROPSKA
SIGURNOST

Tijekom srbijanske oružane agresije na Republiku Hrvatsku (1990.-1995.) Vukovar je na hrvatskom i međunarodnom javnom prostoru već za trajanja obrane grada (od kolovoza do studenog 1991.) bio prepoznat kao poseban fenomen. Status izuzetne prepoznatljivosti *Vukovar '91* nije stekao zbog osmišljenog djelovanja organiziranih struktura ni u Hrvatskoj niti u međunarodnoj zajednici, nego je spontano postao fenomen zbog mnogostruke izuzetnosti samog događanja te značenja njegovih izravnih i posrednih posljedica.¹

Od 1991. godine do danas, u Hrvatskoj i svijetu, o fenomenu *Vukovar '91* napisan je gotovo nepregledan broj različitih medijskih tekstova, a elektronski mediji su prenijeli golem broj svjedočanstava, ocjena, mišljenja itd. Isto tako, *Vukovar '91* je kao motiv ostao zabilježen u nepreglednom broju umjetničkih djela - od grafita, izreka i pjesama do svih oblika likovnog stvaralaštva. Zatim, prepoznajući izuzetnost fenomena brojni pojedinci su samoinicijativno napisali veliki broj publicističkih i književnih djela o *Vukovaru '91*.

Međutim, usprkos svemu, *Vukovar '91* je unutar strukture nositelja moći u institucijama društvenog i državnog života u Republici Hrvatskoj kontinuirano ostao naglašeno nepoželjan fenomen na stvarnoj i simboličkoj razini. To se jednako očituje u izbjegavanju provođenja sustavnih znanstvenih istraživanja o uzrocima, tijeku događanja i posljedicama *Vukovara '91*, kao i u negativnom odnosu prema vukovarskim braniteljima i stradalnicima.

Na taj je način događajni, simbolički, interpretativni i identitetski status *Vukovara '91* i nadalje ovisan isključivo o ograničenim mogućnostima istraživačkog i izlagačkog djelovanja samopozvanih pojedinaca. U takvim okolnostima je razumljivo što su mnogi aspekti fenomena još uvijek u cijelosti nepoznati ili nedostatno znanstveno istraženi.

U do sada znanstveno neotvarane i neistraživane aspekte svakako pripada i odnos između fenomena *Vuko-*

var '91 i međunarodnog prava te europske sigurnosti. Niz je razloga koji upućuju da je promatranje *Vukovara '91* s tog problemski, prostorno i vremenski općenitijeg motrišta ne samo opravdano nego i nužno, jer je taj fenomen izravno otvorio niz načelnih i globalnih pitanja koja se naročito odnose na međunarodno ratno i humanitarno pravo i sustav europske sigurnosti. Prema tome, svrha ovog rada je obrazložiti značenje fenomena *Vukovar '91* u kontekstu ključnih problema međunarodnih društvenih procesa i odnosa koji su se tijekom 20. stoljeća događali u svijetu i naročito u Europi. Posebno je značajno naglasiti da su ovi problemi prema svim naznakama ostali jednako otvoreni i u 21. stoljeću te se stoga rad može promatrati i kao prinos njihovom sagledavanju te prevenciji njihova ponavljanja u budućnosti.

Opće značajke 20. stoljeća

Koliko god se konceptijski i metodologijski ne slagali s pristupom koji povijest jedne kronološke cjeline prikazuje izdvojeno iz kauzalnosti cjelokupnog povijesnog tijeka, ipak se može navesti niz pokazatelja koji svjedoče o činjenici da je 20. stoljeće specifično razdoblje u povijesti čovječanstva. O tome se u istoj mjeri može govoriti na temelju istraživanja pojedinih i prirodnih i društvenih znanosti kao i iz uvida interdisciplinarnih znanstvenih pristupa. U literaturi, koja s bilo kojeg motrišta promatra 20. stoljeće kao cjelinu, najčešće se ističe golemi – do tada gotovo nezamislivi – tehnički i tehnološki razvoj koji je postao sve presudnija podloga za sve što se događa u svijetu. To se jednako odnosi na promjene koje se događaju u materijalnoj prirodi, ekološkim uvjetima i društvenim procesima.

Nesporno je kako su navedenim razvojem ostvarena postignuća koja su omogućila golemo povećavanje kakvoće ljudskog biološkog i društvenog života. Pogodnosti koje su nastajale u 20. stoljeću – s kojima je ljudima u golemim razmjerima olakšana konzumacija prirodnih resursa, kretanje u prostoru i različiti oblici interakcija na društvenoj i pojedinačnoj razini – bile su temelj općih procjena i zaključaka koje su cjelokupno događanje u 20. stoljeću označavale pojmom napretka.

Međutim, tijekom vremena sve češće su se pojavljivala utemeljena promišljanja prema kojima su razmjeri i ritam razvoja jedinstvenog sustava prirodnih znanosti, tehnike i tehnologije u 20. stoljeću ušli u razinu koja na mnogostruke načine sve više dovodi u pitanje mogućnosti ljudskog nadziranja same inercije procesa, njegovih posljedica te

smisla takvog razvoja. Tim više, što su tehnička i tehnološka razvojna postignuća izravno i posredno intenzivno primjenjivana u svekolikim oblicima destruktivnih djelovanja, zbog kojih je postao upitan čak i sam biološki opstanak živih bića na Zemlji. Drugim riječima, goleme blagodati razvoja ili napretka civilizacije usporedno je pratila ista ili još veća količina negativnih događaja i procesa. Negativnosti su zbirno prepoznavane u sve većoj nestabilnosti, nesigurnosti i neizvjesnosti položaja pojedinaca i društvenih zajednica odnosno čovjeka uopće.

Jedan od pokazatelja koji u povijesnim razmjerima 20. stoljeće pokazuje specifičnim u negativnom pogledu svakako je i to što su se u ovom stoljeću dogodila do tada nezamislivo velika stradavanja ljudi u oružanim sukobima te u svim drugim oblicima organiziranog i neorganiziranog nasilja. Jednostavnije rečeno, nikada u povijesti nije djelovanjem ljudi stradalo ni približno toliko ljudi kao u 20. stoljeću.

Statistički podaci o tome nedvojbeno svjedoče. Prema procjenama stručnjaka u dva svjetska rata ubijeno je približno sedamdesetak milijuna ljudi (20 u Prvom i 50 u Drugom svjetskom ratu), a ranjeno je pedeset i pet milijuna ljudi (20 u Prvom i 35 u Drugom svjetskom ratu). Ovim tragičnim brojčanim pokazateljima treba dodati ne utvrđeni broj poginulih i ranjenih u nekoliko stotina različitih međunarodnih i lokalnih oružanih sukoba te građanskih ratova koji su se dogodili tijekom 20. stoljeća. Radi orijentacije može se navesti kako je samo u *Korejskom ratu* (1950.-1953.) ubijeno preko milijun ljudi.

No, za dubinsko razumijevanje posebnosti prakse općih međuljudskih odnosa u 20. stoljeću te iščitavanje budućih perspektiva daleko su znakovitije naredne činjenice. Dvadeseto stoljeće je jedino stoljeće u kojem se dogodio svjetski rat, i to dva puta. Izvjesno je da to obilježje neće biti dostignuto ni u budućnosti, jer količina oružane razorne moći kojom već nekoliko desetljeća raspolaže čovječanstvo jamči da bi treći svjetski rat bilo gotovo nemoguće preživjeti na Zemlji.

Posebno je znakovito što se usprkos golemih ukupnih smrtnih stradavanja ljudi u ratovima 20. stoljeća, najveći broj smrtno stradalih kao posljedica djelovanja ljudi ipak dogodio u tzv. mirnodopskim uvjetima. Naime, prema novijim procjenama, samo od represije komunističkih totalitarnih sustava vlasti u 20. stoljeću je smrtno stradalo približno 90 milijuna ljudi.² Slika je poraznija ukoliko se tome pridoda još veći broj umrlih ljudi od siromaštva, gladi i bolesti koje su uglavnom rezultat globalnih svjetskih međunarodnih i međuljudskih odnosa.

U sve zgsnutijem ritmu svjetskih događanja tijekom 20. stoljeća postupno je nastajalo i suvremeno međunarodno pravo te je i ono jedno od obilježja koja ovo stoljeće čine posebnim. U ranijim stoljećima ili razdobljima može se govoriti o postojanju određenih običaja, instituta i pravila postupanja u različitim vrstama međunarodnih odnosa, no oni su bili ograničeni glede međunarodne formalno-pravnosti, kodificiranosti i prostornog dosega. Tek u 20. stoljeću nastaju kodifikacije odnosno sistematizacije zakona na području međunarodnog prava čije su se odredbe na različite načine uključivale u pozitivnopravne sustave gotovo svih pojedinačnih država. Isto tako nastaju međunarodne organizacije i institucije koje su nositelji nastanka i primjene međunarodnog prava.

Unutar međunarodnog prava je došlo do grananja ili specijalizacije prema vrsti međunarodnih odnosa koja se pravno reguliraju (prometno, diplomatsko i konzularno, ugovorno, medicinsko itd.). Tako su u teorijama koje se bave međunarodnim pravom nastale – na temelju različitih pristupa i kriterija – neujednačene klasifikacije pojedinih vrsta međunarodnog prava koje se često međusobno preklapaju.³

No, gotovo je nedvojbeno kako prema nizu specifičnosti a naročito značaju posebno mjesto pripada međunarodnom ratnom pravu koje nastoji uspostaviti regulaciju svih odnosa između zaraćenih strana te njihov odnos prema neutralnim pravnim subjektima. Tijekom 20. stoljeća međunarodno ratno pravo je u svakom pogledu – doktrinarnom i normativnom – najobimnije razvijani i mijenjani dio međunarodnog prava. To na poseban način svjedoči o učestalosti i razornosti međunarodnih oružanih sukoba u proteklom stoljeću, jer glavna značajka procesa razvoja međunarodnog ratnog prava je činjenica da se ono mijenjalo *post festum*, tj. nakon sve negativnijih iskustava koja su pokazivana u ratovima.

Prema tome, razvoj ratnih doktrina i strategija, tehničkih oružanih sredstava i načina borbe, te nepredvidivost negativnih posljedica redovito su bili inovativniji i brži od pravne teorije ili mašte a time i od međunarodnih ratnih normi. Na taj način pravila međunarodnog ratnog prava gotovo redovito nisu uspijevala predviđati i prevenirati ni oružane sukobe niti njihove negativne učinke.

Prve začetke suvremenog međunarodnog ratnog prava teoretičari najčešće pronalaze u ratovima bogatoj drugoj polovici 19. stoljeća kad je u Europi zaključen niz multilateralnih sporazuma koji su sadržavali različita pravila o ra-

tovanju. Međutim, ishodištem suvremenog međunarodnog ratnog prava opravdano se smatraju dvije *Haaške međunarodne mirovne konferencije* (1899. i 1907. g.). One su – radi izvjesnosti velikog oružanog sukoba – imale veoma široke nakane: uspostavljanje međunarodne organizacije, postizanje dogovora o razoružanju i mirnom načinu rješavanja međunarodnih sporova, te kodificiranje ratnog prava. Prva dva cilja nisu postignuta, ali je ipak izvršena kodifikacija većeg broja ratnih pravila koja su ostala poznata pod nazivom *Haaške konvencije*. Do početka Prvog svjetskog rata, čak 44 države su ratificirale većinu *Haaških konvencija*, te su načela koja se nalaze u njima ostala do danas – unatoč dopunama i izmjenama – temelj međunarodnog ratnog prava.

Među *Haaškim konvencijama* nalaze se i konvencije koje su ograničavale upotrebu određenih ubojitih oružja i sredstava (bombe iz zrakoplova, dum-dum streljivo, bojni otrovi) te regulirale status i postupanje s ratnim zarobljenicima. Stoga ove konvencije istovremeno pripadaju i području međunarodnog humanitarnog prava, pa je i iz ovog prepoznatljivo kako se međunarodno ratno i međunarodno humanitarno pravo preklapaju u značajnoj mjeri. No, međunarodno humanitarno pravo u svakom slučaju je posebno područje prava kojem je zadaća regulirati svakovrsnu zaštitu čovjeka u ratnim i mirnodopskim okolnostima.

Tijekom Prvog svjetskog rata i niza drugih oružanih sukoba naročito su drastično kršene humanitarne odredbe *Haaških konvencija* te je stoga u Ženevi, 1929. g., donesena posebna *Ženevska konvencija o ratnim zarobljenicima* koja je barem formalnopravno nastojala sankcionirati dotadašnja stradavanja ratnih zarobljenika. Međutim i nakon toga je međuljudsko postupanje tijekom oružanih sukoba, a naročito u Drugom svjetskom ratu, bilo protivno svim humanističkim načelima i međunarodnom pravu te su 1949. godine donesene *Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata* (ili *Ženevske humanitarne konvencije*), kojima se pokušalo uspostaviti formalna pravila i mehanizme koji će učinkovitije zaštititi sve žrtve oružanih sukoba.

Ove, formalno četiri, konvencije čine zapravo jednu opsežnu cjelinu koja se sastoji od 426 članaka, brojnih obrazaca, aneksa itd., kojima je u svakom pogledu znatno prošireno i razrađeno dotadašnje humanitarno pravo koje se odnosi na oružane sukobe. Značaj *Konvencija* povećava i činjenica što su najvećim dijelom ratificirane od gotovo svih zemalja svijeta, te su postupno ugrađene i u nacionalna zakonodavstva većine država. Stoga *Ženevske konvencije* predstavljaju suvremeni pravni standard na području me-

đunarodnog humanitarnog prava koje se odnosi na oružane sukobe.

Glavne značajke *Ženevskih konvencija* su: a) proširenje kategorija zaštićenih osoba, uključujući i civile; b) obuhvaćene su sve vrste oružanih sukoba koji imaju međunarodni značaj; c) znatno su povećane uloge, prava i obveze sila zaštitnica i *Međunarodnog odbora Crvenog križa*; d) strane u sukobu ne mogu ići ispod razine zaštite osoba koja je propisana u *Konvencijama*; e) pojedinci se nisu mogli odreći bilo kojeg prava iz *Konvencija* – čime se pravno onemogućavalo bilo kakvo iznuđivanje odricanja od zaštitnih prava; f) za svaki postupak prema zaštićenim osobama odgovorni su istovremeno i pojedinci i država.

Nakon donošenja *Ženevskih konvencija* u svijetu se dogodio veliki broj međunarodnih oružanih sukoba koji su bili obilježeni pojavom novih oružja te brojnim novim negativnim iskustvima stradavanja ljudi. Stoga su na nizu međunarodnih razina donošeni različiti akti (protokoli,⁴ rezolucije, deklaracije, sporazumi, ugovori itd.) koji su se odnosili na ovu problematiku. No, oni se prema načelima i opsegu najčešće smatraju dopunom ili razradom *Ženevskih konvencija*.

Međunarodni odbor Crvenog križa (ICRC) se izrijeком navodi u *Ženevskim konvencijama* kao neutralna ustanova kojoj pripada poseban položaj u pružanju zaštite, humanitarne i druge pomoći zaštićenim osobama te u nadzoru nad pridržavanjem odredbi Konvencija.⁵

Osim nasilja i žrtava koji se događaju tijekom klasičnih ratnih oružanih sukoba, bitno obilježje suvremenog svijeta su i sve složeniji oblici tzv. mirnodopskog nasilja kojem su izloženi pojedinci i društvene grupe. Brojnost i učestalost mirnodopskog smrtnog i statusnog stradavanja ljudi je toliko velikih razmjera da je teško povući granicu između stanja rata i stanja mira. O tome u proteklih pedesetak godina na svoj način svjedoči i razvoj odgovarajućih dijelova međunarodnog prava koje se barem prema osnovnom polazištu odnosi na mirnodopske međunarodne i unutardržavne okolnosti.

Na taj se način u sve integriranijem svijetu može govoriti o postupnom nastajanju posebnog sustava unutar međunarodnog prava kojem je izravna svrha zaštititi temeljna humanistička civilizacijska postignuća koja pripadaju pojedincima i društvenim grupama; od prava na život, slobodu i identitet do niza socijalnih, ekonomskih, političkih i statusnih prava. Taj sustav se u svijetu tek u završnom razdoblju 20-og stoljeća na znanstvenoj i javnoj razini počeo jasno prepoznavati i predstavljati kao jedinstvena cjelina koju se označava zbirnim pojmom – (među-

narodna) ljudska prava.⁶ Međutim, u formalnom međunarodnom pravnom smislu ljudska prava još uvijek predstavljaju neintegrirani zbir pojedinačnih povelja, deklaracija, konvencija, paktova i sl. kojem nedostaju mnoge sadržajne i institucijsko-provedbene sastavnice.

Stoga se u literaturi navode i prilično različiti međunarodnopravni dokumenti (ili njihovi dijelovi) koji pripadaju tom sustavu koji je još u nastajanju. No, za potrebe ovog rada potrebno je barem podsjetiti na neke temeljne dokumente: Povelja Ujedinjenih naroda;⁷ Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida;⁸ Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka;⁹ Konvencija o pravnom položaju izbjeglica;¹⁰ Konvencija o diskriminaciji u zapošljavanju i zanimanju;¹¹ Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije;¹² Deklaracija o pravu na razvoj;¹³ Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima;¹⁴ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima;¹⁵ Fakultativni protokol uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima;¹⁶ Međunarodna konvencija o uklanjanju i kažnjavanju zločina aparthejda;¹⁷ Deklaracija o zaštiti svih osoba od mučenja i drugih oblika okrutnog, neljudskog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja;¹⁸ Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena;¹⁹ Deklaracija o ukidanju svih oblika nesnošljivosti i diskriminacije na temelju vjere ili uvjerenja;²⁰ Konvencija o pravima djeteta.²¹

Unutar strukture UN-a postoji niz tijela koja među inim zadaćama imaju i obvezu nadzora nad stanjem općih ili pojedinih aspekata ljudskih prava u svijetu. UN je osnovao i svoje ustanove kojima područje ljudskih prava predstavlja glavnu djelatnost. Ovdje se prvenstveno misli na Komisiju za ljudska prava UN-a,²² Potkomisiju za sprečavanje diskriminacije i zaštitu manjina,²³ Komisiju za položaj žena²⁴ i Ured visokog komesara (povjerenika) za ljudska prava.²⁵ Isto tako, u specijaliziranim međuvladinim organizacijama UN-a razvijaju se sustavi za zaštitu ljudskih prava. Među njima su najistaknutije Međunarodna organizacija rada (ILO), Organizacija UN-a za prosvjetu, znanost i kulturu (UNESCO), Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) i Organizacija za prehranu i poljodjelstvo (FAO).

Na taj način, kad se u 20. stoljeću promatra globalni razvoj jedinstvenog sustava kojeg čini međunarodno pravo i struktura svjetskih ustanova, može se na svjetskoj razini govoriti o nastajanju goleme organizirane pravne, institucionalne, materijalne i svake druge moći kojoj je svrha reguliranje mnogovrsnih odnosa u svijetu prema najboljim idejnim postignućima ljudske civilizacije. To se naročito odnosi na prevenciju i reguliranje svih vrsta oružanih su-

koba i drugih oblika nasilja, koji su postajali sve veći svjetski problem. No, nasuprot tome, praksa postupanja u ratnim, poratnim i u tzv. mirnodopskim okolnostima bila je istovremeno obilježena sve većim rastom svih vrsta nasilja i destruktivnosti.

Europska sigurnost

U kontekstu svjetskog događanja tijekom 20. stoljeća europskom kontinentu, prema nizu pokazatelja, pripada posebno mjesto. Ponajprije, gledajući cjelovito, Europa je u 20. stoljeću – nakon nekoliko tisućljeća dominacije – prestala biti središte svijeta.

Naime, nedvojbeno je kako je europski prostor, u razdoblju od antičkog doba do početka 20. stoljeća, ostavio najdublji trag u povijesti svijeta. O tome svjedoči većina civilizacijskih činjenica koje se mogu promatrati integrirano ili s politološkog, vojnog, gospodarskog, tehnološkog i kulturološkog motrišta. Pojednostavljeno rečeno, u Europi je neprekinuti niz stoljeća bila smještena svekolika svjetska moć, odnosno Europa je bila gospodar svijeta u svakom pogledu. To se najkonkretnije može ilustrirati višestoljetnim razdobljem kolonijalizma, kad su europske metropole (zemlje posjednice kolonija) bile izravni posjednik *ostatka svijeta*.

Prijelomni događaj kojim je započela svjetska detronizacija Europe bio je Prvi svjetski rat, što se najjasnije prepoznaje u gospodarskim pokazateljima; do Prvog svjetskog rata Europa je prema ukupnoj gospodarskoj razmjeni imala pozitivan saldo s *ostatkom svijeta* uključujući i SAD, a završetkom svjetskog rata Europa je postala gospodarski dužnik SAD-a.

Proces gospodarskog stagniranja Europe prema SAD-u i nekim drugim dijelovima svijeta trajao je tijekom cijelog 20. stoljeća te je imao niz izravnih i posrednih posljedica na sve aspekte društvenog života. O tome – osim ekonomskih – egzaktno svjedoči i niz demografskih, vojnih, politoloških i drugih pokazatelja; primjerice, u završnim desetljećima 20. stoljeća gotovo sve europske zemlje imaju negativan prirodni prirast stanovništva, a vojna moć i politički utjecaj Europe prestali su imati svjetski značaj.

Osim toga, detronizacija Europe kao središta svijeta može se u proteklih stotinjak godina pratiti i na svim kulturološkim aspektima, s kojima je Europa bila posebno ponosna. Tradicionalni europski kulturološki obrasci koji su stoljećima izgrađivani – od svjetonazora i vrednota do umjetnosti i načina življenja – ne samo što su prestali biti uzor ostatku svijeta nego su i u samoj Europi postali se-

kundarni. Na taj su način europski povijesni identiteti u svakom pogledu postajali sve više destruirani, te su namjesto njih u Europi dominaciju preuzela ohlokratska društva s masovnom potrošačkom *kulturom*.

Proteklih dvjestotinjak godina na europskom prostoru je o ovoj problematici napisan golem broj raznovrsnih (filozofskih, socioloških, politoloških, historiografskih itd.) anticipirajućih i postanalitičkih djela koja su promjenu svjetskog statusa Europe predviđala ili joj pronalazila uzroke u rasponu od opće starosti europske civilizacije do rasta moći izvaneuropskih silnica. Ovdje nije moguće podrobija ulaziti u naznačeni problem, ali ga je neophodno uvažavati kao osnovni okvir za potpunije razumijevanje teme koju obrađuje ovaj rad.

Nadalje, posebno je znakovita i zanimljiva činjenica što je Europa istodobno ishodište, poprište i u svakom pogledu najveća žrtva dvaju svjetskih ratova. Na taj je način i Drugi svjetski rat nedvojbeno bio naredni (nakon Prvog svjetskog rata) ključni negativni događaj u cjelokupnom procesu detronizacije Europe kao svjetskog središta moći.

Zbog svega toga je razumljivo i opravdano što je – naročito u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata – očuvanje europske sigurnosti i stabilnosti bilo glavno, gotovo sudbinsko pitanje ne samo u Europi nego i u svijetu. Zajednička svijest o tome prioritetu jasno se očitovala praktički, teoretski i deklarativno na međunarodnoj razini kao i na razinama politika većine europskih država, stavova javnog mnijenja, djelovanja nevladinih udruga i istaknutih pojedinaca.

U tom kontekstu mogu se razumijevati gotovo svi glavni procesi koji se događaju u Europi nakon 1945. godine, bez obzira na njihovu unutarnju složenost ili djelomičnu kontradiktornost. Tako primjerice dubinski poratni proces denacifikacije Njemačke treba promatrati ne samo kao uobičajeni obračun s ratnim gubitnikom nego prvenstveno kao dugoročnu europsku sigurnosnu zaštitu koju su u svojim okupacijskim područjima prema istim načelima provodili *bladnoratovski* suparnici.

Isto tako, svekoliki negativni događaji i posljedice koji su nastali zbog *bladnim ratom* i *željeznom zavjesom* rascijepljene Europe nisu niti jednom prerasli u oružani sukob, te se nekoliko desetljeća europske *ravnoteže straha* ipak treba promatrati i kao kontinentalnu sigurnosnu zaštitu. Slijedom toga, s današnjim odmakom, ne treba izbjegavati razmatrati i sigurnosnu dimenziju koju je odigralo udruživanje europskih zemalja u dva suprotstavljena vojnopolitička saveza (*Sjevernoatlantski pakt* i *Varšavski pakt*), jer unatoč niza prigoda nije došlo do njihovog međusobnog oružanog sukoba na prostoru Europe.

Gospodarski i drugačiji europski integrativni procesi koji su se nakon Drugog svjetskog rata događali u pozadini *bladnog rata* također su imali izravnu i posrednu sigurnosnu ulogu i značaj. To se jednako odnosi na *Europsku zajednicu* (EZ, kasnije *Europska unija*) i na *Vijeće za uzajamnu gospodarsku pomoć* (SEV), a naročito na političku organizaciju – *Vijeće Europe* koje je osnovano 1949. godine kao regionalna međuvladina organizacija kojoj je osnovni cilj prevenirati ponavljanja ratnih pustošenja u Europi.

Vijeće Europe je radi ostvarenja tog cilja težište svog djelovanja stavilo na razvoj parlamentarne demokracije i ljudskih prava, te njenom članicom (prije i nakon *bladnog rata*) nije mogla postati država koja nije prihvaćala i provodila ta načela koja se smatraju temeljem tzv. demokratske sigurnosti.²⁶ Pravna osnova djelovanja *Vijeća Europe* su njena dva ugovora (*Europska konvencija o ljudskim pravima* i *Europska socijalna povelja*) i dopunski protokoli. *Konvencija*²⁷ se općenito smatra najrazvijenijim i najučinkovitijim sustavom za ljudska prava u svijetu. Kako bi se osiguralo njeno provođenje osnovane su dvije stalne ustanove: *Europska komisija za ljudska prava* i *Europski sud za ljudska prava*.

Na području Europe djeluje i niz drugih gospodarskih, političkih, društvenih i drugih organizacija koje prostorno imaju kontinentalni ili regionalni doseg, a njihovo djelovanje u većoj ili manjoj mjeri predstavlja dio europske sigurnosne mreže.²⁸ Unutar toga posebno mjesto imaju sve brojnije nevladine udruge i organizacije – NGO (*Non-Governmental Organizations*) – koje su utjecale na razvoj međunarodnog prava te međunarodnih ustanova i različitih vrsta postupanja.²⁹

No, kad je riječ o institucionaliziranoj europskoj sigurnosti koja je imala cjelovite kontinentalne dosege i u vrijeme *bladnog rata* te je bitno pridonijela njegovu okončanju, onda posebno mjesto pripada *Konferenciji o europskoj sigurnosti i suradnji* (KESS, od početka 1995. godine mijenja naziv u OESS – *Organizacija za europsku sigurnost i suradnju*). Proces ustrojavanja KESS-a započeo je 1972. a dovršen je 1975. godine temeljnim dokumentom – *Helsinškim završnim aktom* (HFA – *Helsinki Final Act*) koji su potpisale 33 europske zemlje (uključujući i Sovjetski Savez; tada je samo Albanija odbila pristupiti) te SAD i Kanada.

Polazište koncepcije HFA bilo je u nadilaženju *bladnoratovskog* procjepa koji je dijelio Europu, s jasnom svrhom očuvanja europske sigurnosti i stabilnosti te uspostavljanja sve veće međudržavne suradnje na europskom kontinentu. Pritom je kao jamstvo za ostvarenje ove svrhe usvojena *Deklaracija o načelima koja određuju odnose država sudionica KESS-a*; 1. nepovredivost i poštivanje prava suvereniteta

svake države, 2. suzdržavanje od prijetnje silom ili od uporabe sile, 3. nepovredivost granica, 4. neupitnost teritorijalne cjelovitosti država, 5. mirno rješavanje sporova, 6. nemiješanje u unutarnje poslove, 7. poštivanje ljudskih prava i temeljnih sloboda, uključivši slobodu misli, savjesti, vjere ili uvjerenja, 8. ravnopravnost i pravo na samoodređenje naroda, 9. suradnja između država i 10. izvršavanje obveza iz međunarodnog prava na načelu savjesnosti i poštenja.

Helsinški završni akt se sastoji od četiri osnovna poglavlja (tzv. košare). *Košara prva* je nazvana *Pitanja koja se tiču sigurnosti u Europi*. Predmet *Košare druge* je *Suradnja na području ekonomije, znanosti i tehnologije te čovjekove okoline*. *Košara treća* odnosi se na *Suradnju na humanitarnom i drugim područjima*. *Košara četvrta* sadrži odredbe koje se odnose na *proces kontinuiteta*, tj. nastavak procesa suradnje u sklopu narednih zasjedanja. Ona su do kraja *bladnog rata* održana u Beogradu (1977./1978.), Madridu (1980.-1983.) i Beču (1986.-1989.), a na njima su doneseni završni dokumenti koji su predstavljali dopune i proširenja HFA i drugih dokumenata.

Za temu ovog rada posebno su značajna dva dokumenta KESS-a iz 1990. godine koji su vremenski neposredno prethodili srbijanskoj oružanoj agresiji. Radi se o *Kopenhaškom završnom dokumentu* koji između ostalog sadrži i dijelove o vladavini prava, slobodnim izborima i demokratskim vrijednostima, te *Pariškoj povelji za novu Europu* (*Paris Charter for a New Europe*) kojom je KESS od *ad hoc* konferencije preoblikovan u međunarodnu organizaciju sa stalnim institucijama.

Kad se sustav europske sigurnosti, koji je izgrađivan nakon Drugog svjetskog rata, promatra cjelovito ili s motrišta svojih sastavnica (formalna i stvarna nazočnost međunarodnog prava; volumen i gustoća mreže institucija koje su u cijelosti ili djelomično uključene u sigurnosno djelovanje; postojanje sigurnosne svijesti na svim društvenim razinama) onda većini stručnjaka nije bilo teško zaključivati kako se s njim prema razvijenosti ne može mjeriti nijedan izvanoeuropski sigurnosni model. Jednostavnije rečeno, izgrađenost modela europske sigurnosti uvjerljivo se nalazila na prvom mjestu u svijetu.

Ovaj zaključak se najčešće dokazivao sintetičkom činjenicom kako stabilnost prostora Europe – kao najratobornijeg, najnaoružanijeg te svakovrsno najpodjeljenijeg ili najslabijeg kontinenta – ipak, od 1945. do 1990. godine, nije bila narušena međunarodnim oružanim sukobom. Na tragu takvog iskustva, a naročito procesom neoružane dekonstrukcije komunističkih sustava vlasti, tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća opći standard europske sigurno-

sne samosvijesti dosegao je visoku razinu koja se prema sli- jedu događaja pokazala neutemeljenom. Privid europske si- gurnosti bio je toliko velik da se tada čak ni na njegovim rubovima nije mogla pronaći ozbiljnija procjena ili uvje- renje o mogućnosti pojave oružane agresivnosti. To je – kad je srbijanska oružana agresija započela i ubrzano se širila – bitno odredilo percepciju i (ne)postupanje europ- skih sigurnosnih mehanizama.

Vukovar '91

Osim što je srbijanska oružana agresija na Republiku Hrvatsku te Bosnu i Hercegovinu (1990.–1995.) *značajna* po tome što je bila prvi rat u Europi nakon Drugog svjet- skog rata, ona je *još značajnija* po tome što je svojim uzro- cima, tijekom i posljedicama na više načina odstupala od europskih suvremenih ratnih iskustava te doktrinarnih pretpostavki. Na taj je način istovremeno otvoren i golemi niz pitanja koja se odnose na civilizacijski identitet kojeg je Europa stvarno dostigla na kraju drugog milenija, a unutar toga međunarodnopravni i sigurnosni aspekti su tek dio problema.

Prema suvremenim europskim standardima koncep- cijski temelji srbijanske agresije su potpuno zastarjeli, od- nosno oni su neeuropski. Naime, većina europskih nacija (posebno razvijene zemlje) samu naciju ne poistovjećuju s etničkim podrijetlom, a nacionalne interese ne ostvaruju vojnim osvajanjem i etničkim čišćenjem nego gospodar- skim, tehnološkim, znanstvenim, političkim, diplomatskim i sličnim sredstvima. Srbijanska agresija je idejnu i poli- tičku osnovu postavila na etničkovjerskoj identifikaciji (“Svi Srbi moraju živjeti u jednoj državi”, vjerska ornamentika, pozivanje na grobove, sudjelovanje Srpske pravoslavne crkve itd.), a nacionalne interese planirala je i pokušala ostvariti vojnom okupacijom, etničkim čišćenjem nesrp- skog stanovništva i naseljavanjem pripadnika svoje etničke skupine (o tome najbolje mogu svjedočiti bivši okupirani dijelovi Republike Hrvatske i još postojeća “Republika Srpska” na prostoru Bosne i Hercegovine).

Srbijanska agresija se odvijala bez objave rata, kori- štenjem niza zabranjenih oružja, a osim službene vojske u značajnoj mjeri su korištene najrazličitije paravojne i dra- govoljačke postrojbe i skupine. Etničko čišćenje provodilo se svim vrstama zastrašivanja i zlostavljanja, masovnim ubojstvima, masakriranjem, zatvaranjem u logore i pro- gonstvom. Glavne mete razarajućih napada – bez vojnih razloga – bili su civilni objekti (stanovi, bolnice, škole itd.), naročito kulturna baština (naselja, dvorci, muzeji,

crkve, groblja itd.) sa svrhom uništavanja povijesnog identiteta prostora.

U razdoblju 1991.-1995. godine posebno mjesto prema povijesnom značaju i simbolici pripada *Vukovaru '91*. Tijekom tromjesečnog trajanja, *Vukovarska bitka* je postala vojni fenomen, ključni vojni i politički događaj za obranu hrvatske države od srbijanske agresije te simbol herojstva, hrvatskog nacionalnog ponosa i žrtve.³⁰

Osim toga, *Vukovar '91* je tada i u međunarodnoj javnosti s pravom prepoznat kao materijalno i ljudsko stradanje koje je neposredno prije toga bilo teško zamislivo na europskom kontinentu. Srbijanska vojska je tijekom napada na Vukovar i nakon njegove okupacije na najdrastičniji način počinila sve vrste ratnih zločina koji su sankcionirani međunarodnim ratnim i humanitarnim pravom te niz zločina koje međunarodno pravo nije predvidjelo u svojim specifikacijama. Stoga je *Vukovar '91* spontano u javnosti opravdano prepoznat kao opći simbol žrtve srbijanske oružane agresije na Republiku Hrvatski te Bosnu i Hercegovinu.

Vukovar, u kojem nije bilo hrvatskih vojnih objekata, srbijanska vojska je tijekom tromjesečne opsade doslovno potpuno razorila topništvom i bombardiranjem iz zraka, te se u ovom hrvatskom i europskom gradu s izuzetno bogatim arheološkim i povijesnim naslijeđem dogodio najgori oblik kulturocida, urbocida i ekocida.³¹ Gledajući zbirno, taj zločin se događao planski s namjerom promjene cjelokupnog (civilizacijskog, nacionalnog i prirodnog) materijalnog identiteta prostora kako bi se do neprepoznatljivosti uništenu grad i prostor mogao nakon okupacije proglašavati povijesno srpskim.

Najtragičnije je što su s istom namjerom na vukovarskom prostoru izvršeni planirani masovni zločini genocida ne samo prema većinskom hrvatskom narodu nego i prema svim nesrpskim etničkim skupinama (Mađari, Ukrajinci, Rusini, Slovaci i dr.). Na taj je način vukovarski prostor etnički očišćen od većine svojih dotadašnjih stanovnika, uz primjenu najbezobzirnijih zločina i okrutnosti. Nalazi iz masovnih grobnica – koje se još uvijek otkrivaju na vukovarskom području – jedno su od svjedočanstava o masovnim likvidacijama, masakriranjima i zlostavljanjima koja su izvršena nad civilima i hrvatskim braniteljima, a likvidacije nije bilo pošteđeno ni dvjestotinjak ranjenika iz vukovarske bolnice. Približno sedam stotina Vukovaraca još se vodi među nestalim osobama.³² Približno pet tisuća Vukovaraca je bilo zarobljeno i upućeno u srbijanske logore u kojima su bili izloženi gotovo nezamislivim načinima fizičkog i psihičkog zlostavljanja.

Približno trideset tisuća Vukovaraca je otjerano u progonstvo.³³

Međutim zastrašujuća realnost stradavanja Vukovaraca i Vukovara uvećana je zabrinjavajućom činjenicom da se srbijanska oružana agresija (uključujući i *Vukovarsku bitku*) pripremala i događala – doslovno – pred očima svjetskih i naročito europskih organizacija koje su institucijski nositelji međunarodnog prava i sigurnosti (od UN-a do KESS-a, *Vijeća Europe* i EZ-a) te pred očima niza humanitarnih udruga (od *Međunarodnog odbora Crvenog križa* do niza drugih europskih humanitarnih organizacija).

Doslovnu nazočnost ovih institucija ni u kojem slučaju ne treba razumjeti kao neodređeni stilski izraz, a o tome ponajbolje svjedoče video zapisi o činu protupravnog zarobljavanja nešto kasnije likvidiranih ranjenika iz vukovarske bolnice. Naime, taj bizarni čin je srpska vojska obavljala uz nazočnost svog zapovjednika V. Šljivančanina te C. Vancea (u statusu posebnog izaslanika UN-a) i predstavnika *Međunarodnog odbora Crvenog križa* (ICRC).³⁴

U kontekstu teme ovog rada je posebno znakovito što se *Vukovar '91* – i sve što on simbolizira – događao krajem 20. stoljeća u Europi koja samu sebe smatra najciviliziranijim kontinentom u kojem se međunarodnopravni standardi, sigurnosne institucije i humanistička svijest nalaze na najvišoj razini. No, *Vukovar '91* istovremeno najdrastičnije svjedoči o potpunoj neučinkovitosti i europskih i svjetskih sigurnosnih i humanitarnih sustava. U tom pogledu je još znakovitije što *Vukovar '91* nije bio izuzetak, jer su međunarodni mehanizmi na isti način (ne)postupali u Hrvatskoj i prije vukovarske jeseni 1991., a nakon nje i u Bosni i Hercegovini.

Prema tome, iskustvo *Vukovara '91*, između ostalog, stvarno znači i slom međunarodnih sigurnosnih i humanitarnih sustava u čiju strukturu i povjerenje su nakon 1945. godine uloženi golemi svjetski intelektualni, moralni, organizacijski i materijalni resursi. Taj zaključak se još bjelodanije prepoznaje kad se s današnjeg motrišta promatraju događaji u jugoistočnoj Europi krajem 80-ih i u prvoj polovici 90-ih godina, odnosno kad se, s jedne strane, uspoređuje javna očiglednost cjelokupnog procesa pripreme i ostvarivanja srbijanske oružane agresije te, s druge strane, nedjelotvornost nadležnih međunarodnih institucija.

Naime, tada je prepoznatljivost razvoja događaja bila razvidna barem na dvije analitičke razine – povijesnoj i aktualnoj. U povijesnom smislu je postojalo dovoljno znanstvene literature i svijesti da je jugoistočna Europa stoljećima, uključujući i dvadeseto, jedno od najdinamičnijih i najnestabilnijih područja u svijetu. Taj proces dodira (su-

koba i suživota) naroda, civilizacija, kultura i religija na prostoru jugoistočne Europe može se pratiti od starog vijeka. U posljednje stoljeće i pol, problem nestabilnosti ovog prostora uglavnom se veže uz ostatke tzv. istočnog pitanja kojeg su europske sile nastojale konačno riješiti još od *Berlinskog kongresa* (1878. g.). Međutim, svi događaji u 20. stoljeću pokazuju daljnju otvorenost tog problema – u čijem se središtu nalazi prostor Bosne i Hercegovine.

U sklopu tog i usporedo s tim, povijesno se unatrag stoljeće i pol može pratiti i kontinuitet razvoja ideološke i praktične (vojnopolitičke) agresivnosti srbijanskog nacionalizma koji se uporno pokušava teritorijalno proširiti u smjeru zapada, naročito na prostor Bosne i Hercegovine. To se ponajbolje može ilustrirati srbijanskim organiziranjem sarajevskog atentata (1914. g.) koji je bio povod Prvom svjetskom ratu, zatim, velikosrbijanskom politikom u dvije Jugoslavije te napokon nedavnom oružanom agresijom na Republiku Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.

Najave srbijanske ratne agresije krajem 20. stoljeća postale su javno sve učestalije od objavljivanja *Memoranduma Srpske akademije nauka i umjetnosti* (1986.), a organizacijski sve prepoznatljivije dolaskom S. Miloševića na vlast u Srbiji (1987. g.). Nakon toga u strukturama vlasti Srbije je nasiljem (*antibirokratska revolucija*) izvršena potpuna homogenizacija, koja se (*jogurt revolucijom*) proširila na tada autonomne pokrajine Vojvodinu i Kosovo te jugoslavensku republiku Crnu Goru. Pokušaj izvoza *jogurt revolucije* – pohodima rulje – u Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju nije se pokazao uspješnim. No, kad su 1990. g. u tri zapadne republike bivše Jugoslavije provedeni prvi višestranački parlamentarni izbori srbijanske vlasti su provodile završne operativne pripreme za oružanu agresiju, koja je na Republiku Hrvatsku započela sredinom kolovoza 1990. godine.

Svi ovi događaji bili su potpuno javni na prostoru bivše Jugoslavije što se na prvi pogled može prepoznati listanjem tadašnjeg tiska. Na isti način se može pratiti i sve veća fizičko-promatračka, politička i diplomatska nazočnost različitih predstavnika međunarodne zajednice (svjetske i europskog dijela) u tim događajima. Prema tome, razlozi nedjelotvornosti međunarodnih sigurnosnih institucija nikako se ne mogu pronalaziti u neznanju povijesnih ili tada aktualnih činjenica i procesa. Pritom je zanimljivo naglasiti kako je velikosrbijanski nacionalistički projekt krajem 20. st. – prema koncepciji i metodama – veoma usporediv s razdobljem fašizma u Italiji i nacizma u Njemačkoj, kao što je u oba slučaja zapanjujuće jednako usporediva i nedjelotvornost međunarodne zajednice.

Stoga je *Vukovar '91* otvorio i još jedno pitanje koje se odnosi na sagledavanje uzroka zbog kojih je potpuno zakazao međunarodni zaštitni sustav. Međutim, i desetak godina nakon *Vukovara '91* na međunarodnoj i unutarhrvatskoj razini se izbjegava suočavanje s ovim pitanjem. Na taj način se i ovaj aspekt uklopio u opću institucijsku nepoželjnost spoznavanja događajne i značenjske istine o fenomenu *Vukovara '91*. Ta nespремnost na suočavanje s istinom ukazuje na niz stvarnih slabosti ustroja svijeta u kojem živimo kao i hipokriziju njegovih vrijednosnih načela.

Jedan od pokazatelja stvarne slabosti je i u tome što u Hrvatskoj i u međunarodnoj zajednici nije sankcioniran najveći dio zločina koji su se dogodili tijekom srbijanske oružane agresije. Pritom nužnost provođenja sankcija nije zbog nekakvih potreba osвете nego zbog elementarnog civilizacijskog i formalnog prava koje ima prvenstvenu svrhu u prevenciji ponavljanja zločina. Isto tako, mnogobrojna povijesna iskustva su potvrdila utemeljenost starog biblijskog vrijednosnog načela koje kaže kako će nas u svakom pogledu samo istina osloboditi. Pritom istina nije apstraktni ili romantičarski pojam nego djelotvorna spoznaja koja pridonosi ne ponavljanju pogrešaka.

Zaključno ustrajanje na ovim vrijednostima dovodi nas u područje elementarne pojedinačne i zajedničke odgovornosti prema nama samima, prema baštini humanističke tradicije i najviše prema odgovornosti za sigurnost budućih naraštaja, jer, da smo mi prije desetak godina bili dorasli toj odgovornosti, *Vukovar '91* se zasigurno ne bi dogodio.

BILJEŠKE

¹ v. *Vukovar '91 - značenje, vrednote, identitet*, zbornik (ur. J. Jurčević), Zagreb, Institut Pilar, 2000.

² *Crna knjiga komunizma*, Zagreb, 2000.

³ v. J. Andrassy, *Međunarodno pravo*, Zagreb, 1971.

⁴ Dva *Dopunska protokola Ženevskim konvencijama* donesena su 1977. godine te su oni izravni sastavni dio Konvencija.

⁵ ICRC je formalno privatna humanitarna ustanova koja je 1860-ih godina osnovana u Švicarskoj. Međutim, dugotrajnim humanitarnim djelovanjem ICRC je stekao poseban stvarni i formalnopravni međunarodni status po kojem se razlikuje od ostalih nevladinih udruga i organizacija.

⁶ Ovdje je nepotrebno ulaziti u raspravu o razlikama koje postoje u teoriji o tome što je humanitarno pravo, humanitarna pravila, ljudska prava itd. U svakom slučaju neslaganja su posljedica opravdanog objektivnog preklapanja kao i veoma brzog razvoja tih područja međunarodnog prava. Tako je u novije vrijeme sve prisutniji trend da se humanitarno pravo smatra tek jednim dijelom ljudskih prava. (Usp.

T. Buergenthal, *International Human Rights in a Nutshell*, St. Paul, Minn., USA, 1995.)

- ⁷ Donesena na Konferenciji UN-a u San Franciscu 26. lipnja 1945.
- ⁸ Konvenciju je donijela Opća skupština UN-a 9. prosinca 1948., a stupila je na snagu 12. siječnja 1951.
- ⁹ Usvojena na Općoj skupštini UN-a 10. prosinca 1948.
- ¹⁰ Usvojena u UN-u 28. srpnja 1951., a stupila na snagu 22. travnja 1954.
- ¹¹ Donesena od Međunarodne organizacije rada 25. lipnja 1958., a stupila na snagu 15. lipnja 1960.
- ¹² Usvojena u UN-u 21. studenog 1965., a stupila na snagu 4. veljače 1969.
- ¹³ Proglašena na Općoj skupštini UN-a 4. studenog 1968.
- ¹⁴ Usvojen u UN-u 16. prosinca 1966., a stupio na snagu 3. siječnja 1976.
- ¹⁵ Usvojen u UN-u 16. prosinca 1966., a stupio na snagu 23. ožujka 1976.
- ¹⁶ Usvojen u UN-u 16. prosinca 1966., a stupio na snagu 3. rujna 1976.
- ¹⁷ Usvojena na Općoj skupštini UN-a 30. studenog 1973., a stupila na snagu 18. srpnja 1976.
- ¹⁸ Usvojena u UN-u 9. prosinca 1975.
- ¹⁹ Usvojena na Općoj skupštini UN-a 18. prosinca 1979., a stupila na snagu 3. rujna 1981.
- ²⁰ Usvojena na Općoj skupštini UN-a 25. studenog 1981.
- ²¹ Usvojena na Općoj skupštini UN-a 20. studenog 1989., a stupila na snagu 2. rujna 1990.
- ²² Komisiju je 1946. godine – temeljem članka 68. Povelje UN – osnovalo Ekonomsko i socijalno vijeće UN-a. Članove Komisije imenuju pojedine države, a njihova učinkovitost je ograničena činjenicom što oni formalno imaju status ovlaštenih predstavnika svojih država.
- ²³ Ona je osnovana 1947. godine kao tijelo Komisije. Članovi Potkomisije imaju osobni status, a birani su na određeno vrijeme od strane Komisije.
- ²⁴ Osnovana je 1947. godine, a njeni članovi su predstavnici država.
- ²⁵ Osnovan je tek 1994. godine, nakon bezuspješnih pokušaja u prethodnim desetljećima. Visoki Komesar je službenik UN-a (Ured za službu UN-a) sa statusom podtajnika UN-a te predstavlja glavnu instituciju za područje ljudskih prava u UN-u.
- ²⁶ Primjerice, Grčka je za vrijeme diktature bila isključena iz članstva u *Vijeću Europe*, a 1991. godine je bivšoj Jugoslaviji oduzet status “posebnog gosta” u *Parlamentarnoj skupštini Vijeća Europe*.
- ²⁷ Potpisana je 1950. a na snagu je stupila 1953. godine.
- ²⁸ Primjerice: ECE (Economic Commission for Europe – Ekonomska komisija UN za Europu) utemeljena 1947.; OEEC (Organizacija za europsku ekonomsku suradnju) osnovana 1948., a 1961. zamijenjena je novom organizacijom OECD (Organization for Economic Cooperation and Development – Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj); Vijeće europskih općina i regija (Conseil des Communes et Regions d'Europe) osnovano 1951.; Nordijsko vijeće (Nordic Council) osnovano 1952.; Radna zajednica Alpe-Jadran utemeljena 1978.;

SEI (Central European Initiative – Srednjoeuropska inicijativa) osnovana 1989., itd.

²⁹ Primjerice: Europski pokret (European Movement) osnovan 1948.; Amnesty International osnovan 1961.; Helsinki Watch osnovan 1979.; Međunarodna helsinška federacija za ljudska prava (International Helsinki Federation) osnovana 1982., itd.

³⁰ v. *Vukovar vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Koprivnica, 1994.

³¹ O tome podacima i slikama govori rad dr. Karača (koji je objavljen u ovom zborniku) te brojni filmski, video i fotografski zapisi.

³² v. *Deset godina nade i boli*, Zagreb, 2001. (poglavlja IV.–VI.).

³³ v. Isto, poglavlje II.

³⁴ O tome djelomično govori izlaganje M. Bella koje je objavljeno u ovom zborniku; v. dokumentarni film *Kronika jednog zločina*, autora T. Žaje – prikazala ga HTV sredinom studenoga 1998. godine.